

УДК 821.161.1

Роман ТКАЧЕНКО,

Юрій ТКАЧЕНКО

ФАУСТІВСЬКА ПАРАДИГМА НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ У РОМАНІ М.АМОСОВА «НОТАТКИ З МАЙБУТНЬОГО»

У статті йдеться про аксіологію наукового пізнання, здійснюваного головним героєм роману М.Амосова «Нотатки з майбутнього». Предметом аналізу постає також місце і роль вченого у суспільстві майбутнього.

Ключові слова: наукова фантастика, парадигма, моделювання, біоробот, суспільство майбутнього, раціоналізм, науковець.

Впродовж кількох століть Фауст був взірцем вченого-подвижника. Більше того, на думку О. Шпенглера, цей літературний персонаж, вчений з легенди, став символом європейської душі. Фаустівський порив означає вольову безкорисливу спрямованість у незвідане. Доки він існує, залишається ґрунт для розвитку фундаментальних досліджень. Фауст символізував також невтоленний потяг до вдосконалення – суспільства, усесвіту, самого себе. Фауст стоїть осторонь як від «чистої», кабінетної науки, яку уособлює його учень Вагнер, так і від використання наукових знань з приватною чи корпоративною корисливою метою задля задоволення особистої владності, чуттєвості або задля комерційного успіху. Практична доцільність фаустівського пізнання є безперечною, однак, перетворюючи знання на засіб, Фауст не зорієнтований на досягнення лише найближчої прагматичної мети, оскільки мислить свою діяльність у контексті епох і народів. Він працює на майбутнє, у якому фізично його вже не буде. Фаустівська парадигма пізнання – це рамка цінностей традиційної європейської науки, в межах якої виникають певного роду наукові ідеї.

Перша книга науково-фантастичного роману М. Амосова «Нотатки з майбутнього» побачила світ у Москві 1967 р., друга – у Нью-Йорку 1970 р. Закордонне видання мало купюри і було, з радянського погляду, цілком благонадійним. За життя автора в Україні і на пострадянській території друга книга роману не друкувалась. Її оприлюднено лише 2003 р. у чотиритомнику письменника. Спеціальних літературознавчих праць про цей роман М. Амосова немає. У всесоюзному покажчику рецензій знаходимо лише дві публікації, присвячені першій книзі «Нотаток з майбутнього»,

В. Барласа і М. Поповського. Принагідно писав про цей твір Ю. Щербак, зокрема у передмові до повістей М. Амосова (1984). Ю. Щербак вказав на спорідненість мотивів роману з комедією «Клоп» улюбленого письменника автора – В. Маяковського. М. Поповський відзначив повнокровний образ радянського інтелігента, особистості лікаря, наголосив на тій значній ролі, яку відводить письменник науці у житті суспільства і окремої людини, підкреслив умовність фантастичного компонента, адже «не фантастична ситуація, а характер дослідника, його поведінка «в минуты роковые» – ось, що цікавить Амосова» [2].

Щоб відповісти на питання про цінності, які скеровують головного героя у його наукових пошуках, необхідно окреслити наукову проблематику, порушену в романі, описати зв'язки, що складаються між вченим і суспільством майбутнього, проаналізувати образ протагоніста. Не зайвим також вважаємо екскурс в історію жанру. Фаустівська парадигма пізнання у даному випадку формувалась як співдія усіх вищезначених чинників.

Знання історії жанру наукової фантастики додає принаймні два пункти до розуміння цього роману М. Амосова. По-перше, навіть у другій половині ХХ ст. була поширеною думка про ілюстративну роль наукової фантастики у розповсюдженні наукових знань. Тоді художні завдання втрачали пріоритет. Якщо врахувати цей факт, то стає зрозумілим, чому повість «Думки і серце» та роман «Нотатки з майбутнього» переобтяжені популяризаторськими викладами. Письменника критикували за них, не враховуючи, що художній компонент у його авторській стратегії не посідав визначального місця. По-друге, прикметною рисою російської, а потім і радянської фантастики було відтворення «світлого майбутнього», утопізм. Про це мовиться у фантастичному романі В. Одоєвського «4338-й рік. Петербурзькі листи» (1839), а також у романах О.Богданова «Червона зірка», В. Ігіна «Країна Гонгурі» (1922), О. Толстого «Аеліта» (1923), Л. Окунева «Майбутній світ» (1923), І. Єфремова «Гуманність Андромеди» (1957), в оповіданні О. Купріна «Тост», крім того, у творах українських письменників: в оповіданні П. Мирного «Сон», у «Фантастичному оповіданні» І. Сенченка тощо. Можливо, головну роль тут відіграв особливий тип культури, в якому соціальні питання справдавна важили більше, ніж абстрактно-філософські чи метафізично-

індивідуалістські. Кілька мотивів, котрі зустрічаємо в романі «Нотатки з майбутнього», мають попередників в українській літературі. Ю. Смолич у трилогії «Прекрасні катастрофи» писав про складні операції на серці при охолодженому організмі. У романі М. Дашкієва «Торжество життя» радянські вчені працюють над винайденням протиракової вакцини. Лікування раку є побічною темою науково-фантастичного роману М. Трублаїні «Глибинний шлях» (1940). Багаторівневий, комплексний принцип відтворення прийдешнього споріднює твір М. Амосова з романом І. Єфремова «Гуманність Андромеди». Вікентьєв зі згаданого роману «Майбутній світ» потрапляє в 2123 рік після летаргічного сну. Французький фантаст Е. Абот ще 1861 р. написав оповідання, в якому професор біології висушив і заморозив людину, а через декілька десятиліть оживив.

З кінця 50-х рр. ХХ ст. радянська фантастика пережила друге народження, оскільки досі дозволялося змальовувати тільки найближче майбутнє. У контексті нашої теми важливо те, що невдовзі після появи друком «Гуманності Андромеди» з листа інженера Полетаєва в «Комсомольській правді» розпочалась відома дискусія про «фізиків» і «ліриків».

У романі М. Амосова порушено низку наукових проблем, котрі досі, через півстоліття, остаточно не розв'язані: лікування раку, кріобіологія та анабіоз людини, штучний інтелект, виховання. Анабіоз – важлива тема першої книги, однак у другій – герой міркує винятково про штучний інтелект і трансформацію людської природи. Останню проблему нині навіть «знято з порядку денного». Науково-фантастичний роман М. Амосова випромінює безмежний оптимізм, віру в здатність науки ошчасливити людство. «Комунізм – це наука» [1, т. 2, с. 73], – заявив професор Прохоров. Означений оптимізм був характерний для доби НТР у всьому світі: 1964 р. викладач фізики, американець Р. Еттінджер публікує книжку «Перспективи безсмертя». Його працю присвячено кріоніці. Книга американця містить багато спільних моментів з романом Амосова: порятунок хворих на рак шляхом кріостасису, міркування про взаємини людей і машин у прийдешньому суспільстві, примусове лікування злочинців, радикальна трансформація людської психіки, барокамери. Еттінджер сповідував прагматичну мораль поза кантівським імперативом і автономною етикою, оскільки людина майбутнього змушена виступати проти війни, аби зберегти своє заморожене тіло, і обачніше ставитиметься до

оточення, з яким, можливо, зустрінеться через сто років. У суперечці «фізиків» і «ліриків» автор «Перспективи безсмертя», без сумніву, був на боці «фізиків»: «Я переконаний, що за кілька сотень років шекспірівські рядки, наприклад, будуть цікавити нас не більше, ніж хрюкання свині, що бовтається в багнуці» [4, с. 107]. Амосов у цьому відзначався більшою поміркованістю.

У пострадянський час М. Амосов не виявив бажання публікувати другу книгу роману. Його соціальні передбачення не справдились, адже до кінця ХХ ст. СРСР вже не існувало. Тимчасом як багато технічних здогадок випередили свій час, зокрема мобільний телефон (кишеньковий відеофон), інтернет (телевізор з дистанційним керуванням, що також є засобом відеозв'язку і виконує функції електронної бібліотеки), магазини без продавців, повсюдне використання пластику як будівельного матеріалу, зросла роль журналістів-телевізійників, втрачає значення буквений спосіб подачі інформації, швидкісні залізничні експresi, зростання сфери послуг. Наука і адміністрація у суспільстві 2021 р. тісно зрослись. «Хто ж піде за Партією, – йдеться в романі, – якщо вона не може доводити свою правоту тими ж методами, до яких звикли вчені» [1, т. 2, с. 261]. За світоглядними переконаннями вчених поділяють на радикалістів (прихильників тотального контролю) і західників. Існують гігантські спеціалізовані психіатричні клініки (50 тис. пацієнтів), де лікують злочинців. Служба Психології регламентує інформацію і відповідає за зворотні зв'язки між керівництвом і країною. За такого стану справ наявність Партії залишається суто декоративною, на зразок монархії у нинішній Великобританії, тому що головна боротьба провадиться не з капіталом, а з інстинктами, навіть з материнським (спільний мотив у романі «Туманність Андромеди»). Іноді такий рай скидається, можливо, всупереч волі романіста, на антиутопію. Матері не годують груддю. Діти з раннього віку виховуються в інтернатах, де буцімто педагогічну справу поставлено якнайкраще. Зате жінки мають більше вільного часу і цілком зрівнялись у своїх правах з чоловіками. Служба Психології, згідно з останніми науковими дослідженнями і опитуваннями населення, вираховує оптимум потреб і задовольняє. Втім, постійно існує загроза з боку буржуазного Заходу, у якого свій погляд на корисність деяких інстинктів. Але план реформ радикаліста академіка Ісакова провалився. Його не підтримало ні керівництво, ні

населення. Навіть професор Прохоров висловився так: «Ідеї нібито є близькими до моїх, але лякала жорсткість» [1, т. 2, с. 436]. «Все життя зневажав насилля...» [1, т. 2, с. 413] – зізнається він. «Прогрес вимагає, – погоджується професор, – щоб суспільство підштовхували. Однак з урахуванням зворотних зв'язків – що люди думають, наскільки готові» [1, т. 2, с. 442].

Замість масштабних соціально-психологічних змін Прохоров запропонував власний експеримент оновлення природи людини шляхом технологічного впливу. В Японії він зустрівся з першим біороботом N-сан. Враження лишилися такі, ніби професор «доторкнувся до нещастя» [1, т. 2, с. 334]. Біороботи, за Амосовим, це наддосконалі люди, на зразок тих, що змальовані А. Азімовим у збірнику «Я, робот» (М., 1964) або у науково-фантастичних творах українського письменника О.Тесленка. Їхня майже ангельська природа безпорадна перед людським світом зла. Їм необхідно перейти ряд перетворень, олюднень, як гетевському Гомункулу, щоб урівноважити надпотужний інтелект, приречений на самотність, повноцінною емоційною сферою, простіше кажучи, щоб навчитися любити і бачити сни. Всупереч стереотипам, N-сан з приводу перспектив автоматизації твердить: «Трагедія, по-моєму, буде не в людей, а у нас – машин» [1, т. 2, с. 333]. Однак і люди не позбулись проблем: родинні негаразди, несвобода, незадоволення собою і лейтмотив нудьги. Машини олюднуються, суспільство навпаки машинізується: «Механічні люди, до них механічні лікарі, механічні психологи, механічні вихователі. Машини планують, машини контролюють...» [1, т. 2, с. 243]. Найстрашніша загроза нового суспільства – занепад творчості, «найбільш людської риси» [1, т. 2, с. 161].

Образ професора фізіології Івана Миколайовича Прохорова можна представити як сукупність мотивів, зокрема наскрізних. Він здатен на самокритику, вмє глянути на себе чужими очима. Професор вважає, що зовні його життя здається нудним і нецікавим, а манера триматися сухуватою, беземоційною, бо «коли постійно гальмувати емоції, то вони справді зникнуть» [1, т. 2, с. 7]. Він цінує в науці творчу сміливість. Наскрізним є мотив соромливості. Як і героєві фільму Ф.Фелліні «Вісім з половиною» йому часом хочеться сховатися під стіл від надмірної уваги. Звідси – самотність і переживання неповноти буття, усвідомлення обмеженості власної освіти, особливо гуманітарної, прагнення до самовдосконалення. Тому Прохоров в обстоюванні сцієнтизму менш категоричний за деяких своїх колег.

Важливою компонентою образу центрального персонажа є також фаустівські мотиви. «Що є знати?» [1, т. 2, с. 117] – запитує себе Прохоров слідом за Фаустом. Спосіб формулювання проблеми вказує в даному випадку на активну, практичну спрямованість наукових знань. Водночас професор відчував іманентну недосконалість теорій перед «вічнозеленим деревом життя». «Дух неспокою, – чуємо з уст головного персонажа, – найцінніше в людині» [1, т. 2, с. 218]. Але те саме він говорив про творчість. Виходить, що дух неспокою і є сутністю творчості, сутністю людини. Для Прохорова, як і для академіка Михайла Івановича з повісті «Думки і серце», брак творчості є головним внутрішнім аргументом проти машинізації: «Якщо у робота нема «програми бунту», то він ніколи не буде істинно творчою особистістю» [1, т. 1, с. 290]. Високий ступінь організації як суспільства, так і мозку обертається, на думку Прохорова, творчою безпорадністю: «Свідомість на ...високому рівні не сприяє творчості, оскільки для утворення нових несподіваних моделей необхідні періоди «безпорядку», послаблення зв'язків, щоб могли замкнутися нові» [1, т. 2, с. 358].

Якщо вірити структуралістам, що сутністю художнього тексту є бінарні опозиції, то саме такою опозицією в «Нотатках з майбутнього» є протиставлення принципу самоорганізації та творчості, з одного боку, («редагування» стихійної самоорганізації в природі і суспільстві – головна турбота Прохорова-вченого) та раціонального розуму (техніки) – з другого. Як бачимо, це зіткнення стало внутрішнім конфліктом самого протагоніста. Мотив розщепленої свідомості в романі М.Амосова теж є одним з наскрізних. Маленькі «я», Скептик, Наглядач, Вчений, Батько та ін., постійно сперечаються між собою, серед них особливо наполегливий Скептик: «Поліпшення природи людини». Чомусь мені стало зовсім байдуже до цього поліпшення. Так, забавка. Хай живуть, як хочуть.

А що не забавка?

Люди тільки тим і живуть, що придумують собі забавки. Якщо хтось не зуміє, той нещасливий. Або просто – ніхто.

Зазвичай забавку сприймають серйозно, вона стає частиною людини, як вроджений рефлекс.

Ще – інстинкт самозбереження. Майбутній людині треба його додати, інакше збільшиться кількість самогубств – він, розумний, буде знати, що нічого нема, все тільки – забавка» [1, т. 2, с. 400].

Поряд з технологіями у справі оновлення людини автор роману висунув альтернативу лікування снами. Сни «розбалансовують» систему посилення-гальмування психіки, збагачують досвід, знімають хворобливу домінанту. Тут можна вбачати аналогію з мистецтвом, яке стимулює асоціативне мислення за рахунок послаблення логічних зв'язків. Як відомо, Фауст, згідно з задумом Й. В. Гете, одружився з Єленою Прекрасною, і цей шлюб символізував союз свободи і краси, покликаний був стати взірцем для духовного перевиховання людства. Мистецтво у суспільстві 2021 р. не відіграє надто поважної ролі. Амосов наділив його рисами модернізму: взаємодія кольору, звуку, форми, часопросторові зміщення, внутрішні діалоги, складні психологічні ракурси, поліваріантний смисл. Саме таке мистецтво якнайкраще здатне відтворити внутрішній стан професора Прохорова. І саме воно, з нашого погляду, спроможне вивести головного героя з тієї духовної кризи, в яку він потрапив наприкінці роману. Мистецтво не надається для виконання глобальних місій (про це знав ще Фауст), але принаймні зможе вивести наукові пошуки Прохорова на рівень іншої парадигми. У мистецтві герой реалізує потребу душевного діалогу з Невідомим: «Дуже важливо володіти можливістю – кому сказати. Матері, коханій, другу. Якщо нікого вже нема, люди довкруг холодні й чужі – Богу. У крайньому разі – навіть якщо в нього не віриш. «Господи, що мені робити?»»

Мовчання.

А іноді – луна. Якщо дуже-дуже прислухатись, то можна почути. Все-таки жаль, що тепер нема таких місць, де можна посидіти і подумати на самоті під високим склепінням. Ще краще – коли орган.

Психологи мусять облаштувати таке місце, де думають про вічність.

Але – як?» [1, т. 2, с. 296]

Фаустівська ціннісна парадигма вичерпалася добою модерну. Найголовніше в ній – віра в досконалість і глобальні проекти з приводу досягнення ідеалу. Нині відбувається те, що передрікав Ж.-Ж. Руссо. Техніка не спроможна покращити моральне єство людини. У добу

постмодерну сучасні еліти і пересічні громадяни мало цікавляться перспективами безсмертя, тим більше колективного. М. Амосов пов'язував смерть людського в людині із занепадом творчості як феномену. О. Шпенглер ще раніше констатував занепад Європи і зникнення фаустівського духу й душі. Порушилась єдність красивого й корисного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Амосов М. Собрание сочинений : [в 4 т.] / М. Амосов. – Донецк : Норд-Пресс, 2003.
2. Поповский М. Будущее глазами современника / М. Поповский // Литературная газета. – 1967. – 22 ноября. – С. 5.
3. Щербак Ю. Час смертохристів. Міражі 2077 року : роман / Ю. Щербак. – К. : Ярославів Вал, 2011. – 480 с.
4. Этгинджер Р. Перспективы бессмертия / пер. с англ. Д. Медведева, 2002 г. – Режим доступа: <http://www.webpodval.ru/index.php?name=Files&op=v>

Стаття надійшла до редакції 20.03.2012

Р.ТКАЧЕНКО, Ю.ТКАЧЕНКО

ФАУСТОВСКАЯ ПАРАДИГМА НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ В РОМАНЕ Н.АМОСОВА «ЗАПИСКИ ИЗ БУДУЩЕГО»

В статье идет речь об аксиологии научного познания, осуществляемого главным героем романа Н.Амосова «Записки из будущего». Предметом анализа выступает также место и роль ученого в обществе будущего.

Ключевые слова: научная фантастика, парадигма, моделирование, биоробот, общество будущего, рационализм, ученый.

R.TKACHENKO, Y.TKACHENKO

THE PARADIGM OF FAUST OF SCIENTIFIC COGNITION IN THE NVEL BY M.AMOSOV “NOTE FROM A FUTURE”

In the article there is the question about the values of the scientific cognition carried out by a protagonist to the novel by M.Amosov "Note from a future". A place and role of scientist in society of future gets up the article of analysis also.

Key words: science fiction, paradigm, design, biorobot, society of future, rationalism, research worker.